

REZYUME. Ilmiy maqolada sinonimlar nafaqat soʻzbilarmonlikning katta bir sohasi boʻlgan leksikologiya bilan bogʻliq, balki soʻzlarning maʼno jihatidan shakllanishi va oʻzgarishi bilan ham bogʻliq. Bunday sinonim soʻzlarning maʼnaviy jihatdan rivojlanishi natijasida yangi sinonim qatorlari paydo boʻlishi haqida gap boradi.

РЕЗЮМЕ. В статье синонимы относятся не только к лексикологии, которая является большой отраслью лексикографии, но и связанная с образованием и изменением слов по смыслу. Говорят, что в результате духовного развития таких синонимов появятся новые множества синонимов.

SUMMARY. In a scientific article, synonyms relate not only to lexicology, which is a large branch of lexicography, but are also associated with the formation and change of words in meaning. They say that as a result of the spiritual development of such synonyms, new sets of synonyms will appear.

Sh.SEYITOVTIŇ «XALQABAD» ROMANIŇDA GIDRONIMLERDIŇ QOLLANILIWÍ

G.J.Mámбетова – filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch soʻzlar: onomastika, toponimika, gidronim, badiiy asar tili.

Ключевые слова: ономастика, топонимика, гидроним, язык художественного произведения.

Key words: onomastics, toponymy, hydronym, language of a work of art.

Insaniyatniń pútkil tirishiligi, kún-kórisi suw menen baylanıshlı. Turmıs keshiriwinde, kúndelikli zárúrlıklarde suw adam janı, ruwhı menen aralasıp, qarısıp ketken. Sonlıqtan da, suw menen baylanıshlı bolǵan kásip atamaları, suw obyektiniń basqa da átirapındaǵı predmetlerge uqsaslıǵı, parıqlanıwshı belgileri, motivleri menen oǵan hár túrli atamalar qoyadı.

Suw obyektleri atamaları eń dáslep xalıqlıq atama qoyıw dástúri menen parıqlanadı. Sonday-aq, olar xalıq tilinde qollanılwı menen ayırımlarınıń ertede atalǵan atamaları waqıttıń ótiwi menen ideografiyalıq gidronimler sıpatında ózgerse de, kórkem shıǵarmalarda sol dáslepki qoyılǵan atamaları menen saqlanıp qaladı. Bir qatar sóz sheberleriniń shıǵarmaları quramında gidronimler waqıyanıń qaysı aymaqta, qanday tábiyat ortalıǵında júz berip atırǵanlıǵın anıq waqıt, keńislik, zaman faktorları menen bayanlawda bir qatar gidronimler túrli stillik maqsetlerde paydalanıladı. Bunday gidronimler Sh.Seyitovtıń shıǵarmalarında da ushırasadı. Olardan «Xalqabad» romanında qollanılgan gidronimlerdi lingvistikalıq jaqtan tallaǵanıımızda, shıǵarmada menshikli atamalardan gidronimler ónimli ushırasadı. Xalqabad – Qaraqalpaqstanınıń arqa rayonlarınıń quramına kiretuǵın eski elat, xalıq erte waqıtlardan kún keshirip kiyatırǵan aymaq. Sonlıqtan da, usı atama menen atalǵan romanda da gidronimler arqa rayonlarǵa tán, sol aymaqta jaylasqan suw obyektleriniń atı tómendegi misallarda ushırasadı.

Kól appeliyativli gidronimler:

Dawıtkól, Jariqkól, Kóshkinbaykól, Qotankól, Qamıskól, Qoltıqkól t.b. Olardan Dawıtkól, Kóshkinbaykól gidronimleri adam atlarına qoyılǵan. Kól túsinigi xalıq sanasında, kóbinese, tábiyiy túrde payda bolǵan, yamasa aqpaytuǵın, basqa jaqqa suwı aǵıp ketpeytuǵın, jasalma jol menen payda bolǵan, ya burınnan sol aymaqta tábiyiy túrde bar bolǵan gidronimler bolıp sanaladı. Kól ataması haqqında N.A.Baskakov: «bul atama tek túrkiy tillerde emes, al mońǵol tilleri ushın da ortaq uǵımǵa iye hám usı tildegi «gól» variantı dárya, bulaq, batpaqlıqqa, balshıqqa aylanǵan kól» degen mánilerde de qollanılatuǵınlıǵın atap kórsetedi [1:65-69].

Mısalı, shıǵarma tilinde kól appeliyativli tómendegi gidronimlerdi ushıratamız:

Dawıtkól: Mına jaqta *Dawıtkól* degen bar dep esitemen (II, 29).

Jariqkól: «*Jariqkól*»diń ultanı burın kól bolǵanı menen sońǵı waqıtta toǵaylıqqa aylanıp ketken (II, 203).

Mısalda, *Dawıtkól* gidronimi quramındaǵı Dawıt – usı aymaqta jasap ótken belgili adamnıń ismi menen baylanıshlı bolsa, *Jariqkól* – kól suwınıń jaqtı bolıp jarqırıp turıwına qatnaslı, ekinshi pikir informatorlarǵa tiyisli bolıp, kóldiń túbi joq, túbinde jarılǵan jarıq jeri bar degen xalıqlıq etimologiyalıq maǵlıwmatlardı da ushıratamız.

Kóshkinbaykól: Kúndi «*Kóshkinbaykól*» de shıǵardı (II, 301).

Qotankól: Shaǵal jaǵısında kemededen túsiwden jigirma traktor qatara dizilip bir sap tarttıaw, onıń aldında anaw jaǵı Shanıshpay kópir, mınaw jaǵı *Qotankól*, Sarı atawlardıń, Qallıjaǵıs penen Xalqabadtıń tolı jurtınıń bas kótergen shabandozları Shaǵaldan Xalqabadqa shekem ǵıyıtta bastı salıp, ılaq oynap, shańǵıtına izindegi traktorlardı kómse, traktorlar óziniń izine ergen sansız alamandı kómdi-aw! (II, 32).

Qamıskól: Azan menen bul kúnleri *Qamıskólge* barsañ, mıń san eki sazan kóldi sambırlatıp, qazanday qaynatıp atırǵanday tuyıladı (II, 31).

Mısallardaǵı Kóshkinbaykól – adam atına arnap qoyılsa, al Qamıskól – kólde qamıs ósimliginiń mol ekenligi menen qatnaslı, Qotankól bolsa kóldiń qasında adamlardıń mal jaylawı bolǵanlıǵı, qotan qoralarınıń bar ekenligi menen baylanıshlı bolıp tabıladı. Bul haqqında «Ózbek tiliniń dialektologiyalıq sózligi»nde Qıpshaq sóylesiminde: «qotan – qora, qoylardıń qorası» [2:164] dep túsindirme berilgen.

Qoltıqkól: – *Qoltıqkóldiń* qoltuǵına qısılıp, úsh úyli ajım otrǵan eken, men solar menen kelisip keldim (II, 31).

Mısaldaǵı Qoltıqkól ataması bolsa, kóldiń kórinisi, jaylasıwı adamnıń qoltıq dene múshesine sırtqı formasınıń uqsaslıǵı sebepli, usı atama menen atalǵanlıǵın koremiz.

Shıǵarma tilinde jaǵıs, jarǵan, jarmısh appeliyativli gidronimler de ushırasadı.

Jaǵıs, jarma, jarǵan appeliyativli gidronimler: Qállıjaǵıs, Quwanıshjarma, Shaǵaljaǵıs t.b.

Shaǵal jaǵıs: *Shaǵal jaǵısınd -a* kemededen túsiwden jigirma traktor qatara dizilip bir sap tarttı-aw, onıń aldında anaw jaǵı Shanıshpay kópir, mınaw jaǵı Qotankól, Sarı atawlardıń, *Qallıjaǵıs* penen Xalqabadtıń tolı jurtınıń bas kótergen shabandozları Shaǵaldan Xalqabadqa shekem ǵıyıtta bastı salıp, ılaq oynap, shańǵıtına izindegi traktorlardı kómse, traktorlar óziniń izine ergen sansız alamandı kómdi-aw! (II, 32).

Qallıjaǵıs: Oyları serpilip, uyqıdan sergigendey bir qarasa «*Qállı jaǵısqa*» kirip baratır eken. (III, 15). Shaǵal

jaǵısında kemededen túsiwden jigirma traktor qatara dizilip bir sap tarttı-aw, onıń aldında anaw jaǵı Shanishpay kópır, mınaw jaǵı *Qotankól*, Sarı atawlardıń, *Qallıjaǵıs* penen Xalqabadtıń tolı jurtınıń bas kótergen shabandozları Shaǵaldan Xalqabadqa shekem ǵıyıqta bastı salıp, ılaq oynap, shańǵıtına izindegi traktorlardı kómse, traktorlar óziniń izine ergen sansız alamandı kómdi-aw! (II, 32).

Quwanishjarma: Tum-tusınan kóp salma emshektey emip turǵan soń, *Quwanishjarmadan* jartıwlı suw shıqpay... (II, 198).

Misallardaǵı jaǵıs appeliyativli kelgen Qállı - bul adam atına qoyılǵan gidronim bolsa, Shaǵal appeliyativli gidronim – Xalqabad elatı menen Nókis qalasınıń aralıǵındaǵı Shaǵalkópır gidronimi, Shaǵal awılındaǵı usı kópirge qatnaslı jaǵıs ekenligi názerde tutıladı. Bul gidronim atamasında da xalıqlıq etimologiyaǵa qatnaslı eki maǵlıwmattı ushıratamız. Birinshiden, usı suw obyektı janında ertede shaǵal - dúz haywanı, jabayı haywanlar kóp bolsa, ekinshiden, aymaqta sumlıqlı, shaǵal haywanınıń sumlıǵında qıw, sum ǵarrınıń jasaǵanlıǵı, onıń laqabı *shaǵal* ekenligi menen baylanıslı.

G.Mambetova: «Al, jarmıs, jarma, jarǵan appeliyativli gidronimlerdiń xalqımızda uzaq dáwirlerden berli bar ekenligin, sebebi bul suw obyektleri ele texnika joq waqıtlarda adamlardıń qol kómegi menen jámlesip, kómek aytıw jolı menen qazılǵan. Partaw, tegis, taqır jerlerden jarıp qazıw háreketi arqalı ámelge asırılǵanlıǵınan usılay ataladı» [3:24] dep kórsetedi.

Ketken appeliyativli gidronimler belgili waqıyalarǵa qatnaslı túrde atalǵan.

Ketken appeliyativli gidronimler: Qızketken, Atanketken t.b.

Shıǵarma tilinde tómendegishe gidronimler de jumsaladı.

Qızketken: «Krasny metallist» zawıtınıń *Qızketkenge* jibergen eski batırın barıp bir kóretuǵın eken (II, 157).

Atanketken: «Jańa talap» penen «Jaqsılıq»tıń arasin nawqaraǵay qamıslı, dońız jataqlı dúz toǵay «*Atanketken*» oyıslıǵı bólip atalatuǵın edi (II, 294).

Misallardaǵı Qızketken gidronimi quramındaǵı qız-adam mánisin ańlatatuǵın sóz bolıp, xalıq ápsanalarındaǵı Aysha isimli qızdıń ayaqtaǵı awıllarǵa suw aparıw ushın jigitlerge úlken ózekti qazdırǵanın, suw sol óz awılına jetip barǵan kúni ózin jigitlerge inam etiw wádesin beriwi, eń sońında úlken suw jolınıń qazıwı pitkende, qız óz denesin suwǵa atıp nabıt bolıw waqıyası menen baylanıstırıladı. Al, Atanketken gidroniminde atannıń suwǵa ketip ǵarq bolıwı waqıyası menen baylanıslı bolǵanlıqtan hám usı waqıyaǵa xalıq gúwa bolǵanlıqtan suw obyektiniń ataması usılay atalǵan.

«Xalqabad» shıǵarmasında bunnan basqa kópır, kanal, shúńgil, arna appeliyativli gidronimler tómendegi misallarda ushırasadı.

Qıysıqkanal: Sarı ataw toǵayınıń túslik jalǵası – *Qıysıqkanal*dıń bergi jaǵındaǵı jigildik aralas sarı torańǵılıqlar kem-kemnen sayramlasa basladı (II, 143).

Tuwbay kópır: *Tuwbaydıń* kópirine órmelewden-aq qańqayǵan traktor, qashıp quwısqan qaralar kórindi (II, 102).

Úlpetshúńgil: Mal tap «*Úlpetshúńgil*»degi Amanbay baslıqtıń tusına jetip qalǵan eken (II, 142).

Kegeyli: On altınshı jıldıń báhárinde *Kegeyli* boyındaǵı Sapar aqsaqaldıń jamanshalarınan bul qızdı baspashı alıp ketken eken (II, 5).

Juwmalap aytqanda, «Xalqabad» romanı tilinde gidronimler ónimli qollanılıp, olardıń atamaları xalıqtıń milliy mentallıǵınıń, oy-pikiriniń nátiyjesi bolıwı menen birge, qaraqalpaq tiliniń leksikasınıń bay ekenligin, sóz saplaw, atama qoyıwındaǵı xalıqtıń sheberliginiń de ayqın dálili bolıp esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Баскаков Н.А. Географическая номенклатура в топонимии Горного Алтая. // Топонимика Востока. – Москва: «Наука», 1969, -С.65-69.
2. Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: «Фан», 1971, 164-б.
3. Mambetova G.J. Qaraqalpaqstanınıń arqa rayonları gidronimleri. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2021, 24-b.
4. Ш.Сейитов. «Халқабад» романы. –Т. II. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981.
5. Ш.Сейитов. «Халқабад» романы. –Т. III. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада Sh.Seyitovning “Xalqobod” romanida qoʻllanilgan gidronimlarning oʻrni tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilingan. Maqolada romandagi gidronimlarning semantikasi oʻrganiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется роль гидронимов, используемых в романе Ш.Сейитова «Халкобод» с лингвистической точки зрения. В статье исследуется семантика гидронимов в романе.

SUMMARY. The article analyzes the role of hydronyms used in Sh. Seyitov's novel “Khalkobod” from a linguistic point of view. The article examines the semantics of hydronyms in the novel.

QARAQALPAQ HÁM INGLIS TILLERINDE ERKELETIWSHI-KISHIREYTIWSHI AFFIKS HÁM AFFIKSOIDLARDIŃ GENDER ÓZGESHELIGI

Q.M.Sarsenbaeva – tayanish doktorant

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch soʻzlar: affiks, affiksoid, erkalash va kichraytish, atoqli ot, gender, soʻz yasash, morfologiya.

Ключевые слова: аффикс, аффиксoid, уменьшительно-ласкательные слова, собственные имена, гендер, словообразование.

Key words: affix, affixoid, diminutives, proper nouns, gender, word formation, morphology.

Kirisiw. Sóz jasalıw barısında affiksler menen bir qatarda affiksoidlar dep atalatuǵın til birlikleri de qollanıladı. Kópshilik lingvistikalıq ádebiyatlarda affiks hám affiksoid sıyaqlı terminlerdi jiyi ushıratamız. Bul eki

til birlikleri bir-birine uqsastay kóringeni menen olardıń arasında ayırmashılıqlar bar.

Affiks termini latinsha “biriktirilgen” degendi ańlatıp, sózlerge qosılıp jańa sóz yáki sóz dizbegin payda etiwshi til